

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДЖЕРЕЛА ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА»

Питанню визначення джерел права присвячені численні дослідження, зокрема, таких учених, як С.С. Алексєєва, О.В. Зайчук, М.Н. Марченко, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, І.Б. Усенко [Див.: 1, с. 444 – 457; 6; 19; 22]. Вони закладають теоретико-методологічний фундамент для його аналізу в екологічній галузі права, який здійснювався С.А. Боголюбовим, М.М. Бринчуком, В.В. Костицьким, Ю.С. Шемшученком та іншими науковцями [Див.: 4, с. 31 – 34; 5, с. 103 – 130; 14, с. 72 – 75; 26, с. 27 – 34]. Складність же вивчення поняття «джерела екологічного права» зумовлюється не тільки значною розпорошеністю загальних уявлень про право та його джерела, а й особливостями об'єкта еколого-правового регулювання. З урахуванням зазначеного в даній статті робиться спроба дослідити проблеми, що виникають у зв'язку з тлумаченням джерел екологічного права.

Визначення джерел права знаходиться в безпосередньому зв'язку з розумінням права, на чому наголошується у спеціальній правовій літературі. Ув-

лення про право можна робити за природою й характером його джерел і навпаки, на підставі специфічних особливостей тих чи інших джерел права можна судити, про природу й характер самого права [13, с. 6]. Ця теза є справедливою і для екологічного права, як складника загальної правової системи. Дефініція конструкції «джерела екологічного права» відіграє вагомую роль у розумінні самого екологічного права, його інститутів, зв'язків з іншими правовими галузями.

На значення розуміння джерел права вказує й те, що різноманітні інтерпретації права зазвичай будуються через посилення на його джерела. Це має місце, як правило, в доктрині природного права, за якої головним джерелом права є сама природа, а не воля законодавця, і права позитивного, що розглядається як сукупність норм, які приймаються державою [28, с. 132].

За історичним ученням про право джерелом права є людська свідомість, переконання, що вказують на зміст і обов'язковість права, а раціона-

лістичне вчення про право наголошує на тому, що останнє формується під впливом боротьби інтересів [25, с. 229, 230].

Представники соціологічної теорії права джерелом закону вважають суспільну групу, а правові норми, на їх думку, віддзеркалюють спосіб, у який ця група вважає за необхідне впорядкувати суспільні відносини [15, с. 58, 59]. Р. Ієринг, розмірковуючи про трактування права в об'єктивному й суб'єктивному сенсі, підкреслював, що в першому випадку під ним розуміється "сукупність правових положень, що захищаються державою, законний порядок життя", а в другому – "конкретний прояв абстрактних правил у конкретній правомочності особи" [11, с. 5, 6].

Прихильники інтегральної й комунікативної позицій, вироблених іншими науковими теоріями, намагаються об'єднати, синтезувати їх і стверджують, що значущими моментами, що дозволяють зрозуміти природу права, є насамперед правова ідея – теорія природного права, норма права – нормативістська (позитивістська) теорія права і правовідносини – теорія соціологічна [24, с. 252, 253].

Такий же підхід превалює і в інших теоретичних обґрунтуваннях розуміння права, в його дефініціях. Можна конста-

тувати, що існує досить багато підходів до трактування джерел права. З огляду на формулювання загального терміна "джерело", (як те, з чого щось береться, походить або виникає, основа, сила), джерела права тлумачаться зазвичай як чинники, що творять право [19, с. 38, 39]. Склад цих правоутворюючих чинників, однак, визначається по-різному. До них відносять: (а) об'єктивні умови відповідного середовища, (географічні, кліматичні, біологічні); (б) моральні, релігійні, політичні, соціальні, ідеологічні та інші принципи, що керують позитивними правилами, служать їх ідеологічним підґрунтям; (в) те, де міститься норма права, звідки юристи-практики беруть знання про норми позитивного права, спосіб їх вираження (оформлення) й закріплення як ідей про допустиме в об'єктивній реальності та ін. [Див.: 3, с. 97; 17, с. 272].

З урахуванням багатоплановості дефініцій джерел права вченими робляться спроби їх класифікувати за різними критеріями. Наприклад, залежно від природи, характеру, змісту, ступеня визначеності і форми вираження їх поділяють на реальні і формальні, на первинні (матеріальні та ін.) і вторинні (формально-юридичні) тощо [Див.: 2, с. 143 - 168; 16, с. 52].

Розмаїття поглядів на право, на джерела, що його творять, позначилося й на формулюваннях категорії «екологічне право», які наводяться в еколого-правовій літературі. Серед них здебільшого використовуються наступні:

1) екологічне право – це самостійна або комплексна галузь, що об'єднує *сукупність еколого-правових норм*, що регулюють суспільні екологічні відносини [28; с. 16-17];

2) під правом навколишнього середовища (екологічним правом) розуміється *сукупність заснованих на еколого-правових ідеях норм, що регламентують конкретні суспільні відносини* власності на природні ресурси, по забезпеченню їх раціонального використання й охорони довкілля від шкідливих хімічних, фізичних і біологічних впливів у процесі господарської та іншої діяльності, по охороні екологічних прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб [5, с. 76];

3) це комплексна галузь права, що об'єднує *правові норми*, які впорядковують різноманітні відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища [14, с. 48];

4) екологічне право – *сукупність норм і правовідносин*, що регулюють відносини у сфері взаємодії суспільства і природи [21, с. 62];

5) це інтегрована правова спільність (комплексна галузь права), яка об'єднує еколого-правові норми, що регламентують екологічні відносини;

6) це комплексна галузь права, якою впорядковуються суспільні відносини в царині охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки в інтересах теперішнього і майбутніх поколінь [Див.: 8, с. 7; 27, с. 10];

7) екологічне право становить собою систему правових норм, що регулюють екологічні відносини [9, с. 11].

Узагальнення наведених дефініцій показує, що використовуються в основному 3 способи визначення екологічного права:

а) через тлумачення сукупності правових норм, що регламентують певні суспільні відносини;

б) як сукупність правових норм та інших чинників, що формують право (ідеї, правовідносини тощо);

в) з обмеженням загальною вказівкою на призначення екологічного права як регулятора відповідних відносин.

Усі названо способи відбивають уявлення про право, про способи його вираження, які опрацьовані в загальнотеоретичних дослідженнях сутності права, з акцентом на ті чи інші особливості його зовнішнього

прояву. Натомість превалює тут нормативістський підхід до тлумачення права як сукупності регулятивних норм. Отже, норми права як ключовому елементу в розумінні права екологічного слід приділити особливу увагу.

При дослідженні норми права в контексті розуміння поняття “форма (джерело) права” звертається увага на її місце й роль в організації права взагалі. Одні правознавці доводять, що юридична норма виявляється як внутрішня форма права, яка надає йому загальнообов’язковості. Як зовнішня форма, що визначає місце певної норми в загальній системі їх підпорядкування, розглядаються нормативно-правові акти [12, с. 134]. Інша точка зору на це питання, яка вбачається найбільш аргументованою, полягає в тому, що жодна окремо взята норма не може претендувати на внутрішню організацію всього права. Дійсно, така норма є носієм закладеної в неї конкретної моделі поведінки, що вимагається від юридичних і фізичних осіб. Інакше кажучи, вона виступає формою лише для певного правила поведінки. І тільки сукупність норм, (точніше, їх система) може розглядатися як зміст усього права, відбиваючи ці правила [16, с. 36]. Носіями ж правових норм є нормативно-правові акти, з яких береться інформація про них, які є

формою права, тому що виконують функцію юридичних джерел [1, с. 213]. Такі джерела права трактуються зазвичай як формальні джерела, чим підкреслюється ідентичність (збіжність) форми і джерела права [7, с. 23].

З огляду на зазначене можемо стверджувати, що формулювання поняття «екологічне право» через сукупність відповідних правових норм чітко вказує на те, що саме визначає його зміст, і зумовлює пошуки цих норм у законах та інших нормативно-правових актах, які регулюють екологічні відносини – земельні, водні, флористичні, фауністичні, атмосферо-повітряні, а також ті, що виникають з приводу забезпечення екологічної безпеки довкілля, суспільства, громадян тощо. Варто звернути увагу на те, що формально-юридична уява про джерела екологічного права в цілому узгоджується з тією традицією юридичної науки зводити реальне (матеріальне, духовне та ін.) джерело права до формального, яка в даний час є найбільш поширеною в правовій літературі [16, с. 51; 23, с. 140]. У цьому сенсі важливо підкреслити, що формально-юридичне тлумачення досліджуваного поняття дозволяє співвідносити джерела права з формально-юридичними аспектами природокористування, охорони довкілля, тобто тими сферами вза-

емодії суспільства і природи, тими аспектами матеріального виробництва, що впливають на стан навколишнього природного середовища, а значить на екологічні умови життєдіяльності людини, які потребують правової регламентації.

Визначення екологічного права як сукупності правових норм та інших чинників, що формують право (ідеї, правовідносини тощо), є, по суті, відлунням розуміння права в широкому значенні на протигагу вузьконормативного підходу до трактування права як системи норм, установлених і санкціонованих державою, на підставі чого робилися попередні інтерпретації розглядуваної правової категорії. Обґрунтовуючи такий підхід до визначення екологічного права, В.В.Петров зазначив, що при цьому робиться спроба поєднати позитивні моменти нормативістської теорії права, яка висуває на передній план норми права, чим увічнює писане право як істинне, теорію права соціологічну, яка головну увагу приділяє практиці встановлення певної норми. Ідеться про поєднання законотворчої діяльності і правозастосування. Критика цього підходу, яка, з нашого погляду, є справедливою, зводиться до того, що широке уявлення про право не має радикального характеру й за своєю суттю

фактично не виходить за межі вузьконормативного уявлення про право. Під нормою права в обох випадках мається на увазі норма законодавства, від якої й походять компоненти більш широкого розуміння права (правовідносини, правосвідомість тощо) [16, с. 20].

Така точка зору має досить міцні позиції серед правників, а детально вона виписана в рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про відповідність Конституції України положень ст. 69 Кримінального кодексу України [18]. У ньому, зокрема, зазначено, що широкий підхід до тлумачення права зумовлено намаганням фахівців дійти до розкриття сутності права як багатогранного явища не тільки в статистиці, а й у динаміці, під кутом зору визначення його ефективності в процесі реалізації. І це закономірно. Слід тільки врахувати, що правові принципи і правосвідомість є важливими, але вторинними категоріями, похідними від права в його нормативному розумінні.

Найбільш універсальним (загальним) є третій підхід до трактування категорії «екологічне право», в якому підкреслюється роль останнього як регулятора відповідних відносин. Таке визначення дозволяє вкла-

дати будь-який зміст у розуміння права з урахуванням поглядів тлумача на право. Приміром, О.Л.Дубовик вважає, що широке розуміння екологічного права (на базі відповідних загально-теоретичних обґрунтувань) дає можливість вирізнити як його структурні елементи: (а) власне, право як сукупність правових норм – центральну ланку (або ядро), екологічні правовідносини як конгломерат суб'єктивних прав та обов'язків у сфері взаємодії людини (чи груп людей) з навколишнім середовищем; (б) юридична практика, індивідуальні приписи, що закріплюють ту чи іншу екологічно значущу поведінку; (в) сукупність актів, які її регулюють; (г) правова екологічна ідеологія, правові екологічні емоції; (д) санкції; (е) система нормативних актів як джерел права, що містять правові екологічні норми; (є) пов'язані з ними індивідуальні акти правозастосування й інтерпретаційні акти.

Зважаючи на поняття і структуру екологічного права розглядаються і джерела останнього, якими, зокрема, визнаються: а) законодавчі акти, б) нормативні акти органів управління (виконавчої влади), в) правові звичаї, г) судова практика, д) правова доктрина (юридична наука), е) нормативні акти громадських і приватних організацій, є) договори тощо [8, с. 15, 73].

По-іншому розглядає структуру і джерела екологічного права, Ю.С.Шемшученко, який керується при цьому його формулюванням як регулятора суспільних відносин. Основними елементами цієї структури він називає підгалузі, правові інститути й норми права. Зовнішній же вигляд екологічного права втілюється в таких джерелах, як правовий звичай, судовий прецедент, нормативно-правовий акт [10, с.17, 27].

Як бачимо, третя точка зору на дефініцію «екологічне право», по суті, будується на принципах нормативного права в його широкому розумінні.

Вивчаючи питання застосування в теорії екологічного права зазначених підходів щодо його трактування, вважаємо за доцільне наголосити на наступному. Екологічне право, як відносно нова галузь права, переживає етап свого формування й пізнання, що, виявляється, як правило, у дискусіях з приводу її назви і структури цієї правової категорії. За таких обставин нема сенсу переводити у площину екологічного права полеміку стосовно всіх численних поглядів на визначення права, які торують шлях у теорії права, мають своїх прихильників, хоча й не отримали широкого визнання. Натомість правові приписи що достатньо апробовані в науковій юридич-

ній літературі, мають підтримку багатьох науковців, які впевнено оперують ними для обґрунтування доктринальних положень екологічного права.

Вирішуючи проблему визначення екологічного права, його джерел, треба враховувати, що в науковій юридичній літературі поняття «джерело права» вживається у 2-х значеннях – практичному й теоретичному. У першому випадку йдеться про формально-юридичні джерела, які, будучи зовнішньою формою вираження правових норм, дають уявлення про засоби внутрішньої організації правової матерії, у другому – про усі джерела, що фактично впливають на функцію створення й застосування права, зокрема, моральні й політичні принципи, правові теорії, думки експертів тощо, які несуть дослідницьке навантаження. Однак, дослідницька функція останніх може набувати і практичного характеру, якщо вони в процесі правотворення будуть або використані тим чи іншим чином при опрацюванні програми законопроектних робіт, або делеговані до окремого нового закону або враховані при внесенні змін чи доповнень до чинного закону. Зазвичай такий правотворчий процес не є обов'язковим щодо застосування тієї чи іншої ідеї, концепції тощо. Тому найбільш

поширеним в еколого-правовій літературі є розгляд джерел екологічного права у формально-юридичному значенні.

Серед джерел права основна роль належить нормативно-правовим актам: по-перше, тому, що вони є документами, які формально закріплюють нормативні приписи (є носіями, місцем знаходження, фактичним, формальним джерелом юридичних норм); по-друге, за їх допомогою забезпечується реалізація міжнародно-правових договорів у сфері охорони довкілля; по-третє, вони трансформують рішення Конституційного Суду, що стосуються будь-яких аспектів нормативно-правового регулювання; по-четверте, виступають тим активним центром, який фокусує елементи правового розвитку в даній царині правової дійсності. Оскільки при з'ясуванні ролі нормативно-правових актів згадувалися міжнародно-правові договори й рішення Конституційного Суду України, щодо них зазначимо наступне. Міжнародно-правові договори з питань охорони навколишнього природного середовища розглядаються як самостійні джерела екологічного права. Це впливає з Конституції України, ст. 9 якої встановлює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного зако-

нодавства. Вони застосовуються в порядку, закріпленому для норм вітчизняного законодавства. Україна є учасником значної кількості такого роду правочинів. Це Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (1992 р.), ратифікована 29 листопада 1996 р.; Конвенція про фізичний захист ядерних матеріалів (1979 р.), ратифікована 5 травня 1993 р.; Конвенція про ядерну безпеку (1994 р.), ратифікована 17 грудня 1997 р.; Конвенція ООН про біологічне різноманіття (1992 р.), ратифікована 24 листопада 1994 р.; Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (1979 р.), ратифікована 29 жовтня 1996 р., та ін. Відповідно до міжнародних угод в Україні приймаються нові нормативно-правові акти, уточнюються положення чинних законодавчих актів з питань охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, розробляються й реалізуються плани заходів, програмні документи, що містять перелік засобів вирішення екологічних проблем, та ін. Ратифіковані міжнародні договори беззастережно визнаються джерелами екологічного права України.

Аналіз екологічного законодавства свідчить, що в ньому поступово все більше з'являється посилань на рішення Конституційного Суду України, яким те

чи інше положення відповідного закону визнається неконституційним. Прикладом може бути Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (неконституційності) положень ст. 92, п. 6 розд. X "Перехідні положення" ЗК України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 р., № 5-рп/2005). Розглянувши рішення, ухвалені Конституційним Судом, слід відзначити, що вони є обов'язковими для виконання на території України, остаточними й не можуть бути оскаржені. Такі риси зазначених рішень з огляду на те, що вони призводять до скасування чи зміни окремих положень відповідних правових актів, на думку багатьох правознавців, дозволяють віднести їх, (з якою слід погодитися), до джерел права [20, с. 296, 297; 22, с. 56]. Практику інших судових органів науковці не відносять до джерел екологічного права, але підкреслюють її позитивну роль у правильному застосуванні еколого-правових норм, і зміцненні законності в царині екологічних відносин.

Для розглянутих джерел права властиві наступні ознаки:

– *видання й санкціонування тільки в межах компетенції даного органу* (наприклад,

лише Верховна Рада України може приймати закони, що визначають засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, екологічної безпеки, правовий режим зон надзвичайної екологічної ситуації (ст.75, ч. 1 ст. 92 Конституції України);

– *прийняття у відповідній документальній (письмовій) формі*, передбаченій для актів даного органу (Верховна Рада України, приміром, приймає закони й постанови, Президент – укази й розпорядження, Кабінет Міністрів – постанови й розпорядження);

– *обов'язковість* джерел екологічного права, зумовлена імперативним характером приписів, що містяться в еколого-правових нормах, і наявністю санкцій за їх порушення;

– *нормативність*, яка підкреслює основний зміст, характер нормативно-правових актів, які є носіями, місцем знаходжен-

ня, фактичним джерелом еколого-правових норм і розраховані на багаторазове застосування в процесі регламентації;

– сфера застосування – екологічні відносини, що виникають у зв'язку з: (а) охороною навколишнього природного середовища, (б) охороною й використанням окремих природних ресурсів, (в) забезпеченням екологічної безпеки в процесі виробничої та іншої господарської діяльності, (г) формуванням, збереженням і раціональним використанням екологічної мережі, (д) з організацією управління в сфері охорони довкілля.

Урахувавши всі наведені ознаки джерел екологічного права, пропонуємо наступне їх визначення: *це офіційні документовані акти загальнообов'язкового характеру, що виходять від уповноважених органів держави чи визнані державою і містять норми, що регулюють екологічні відносини.*

Список літератури: 1. Алексеев С.С. Общая теория права: Учеб. – 2-е изд. – М.: Проспект, 2009. – 576 с. 2. Алексеев Н.Н. Основы философии права. – СПб.: Лань, 1999. – 256 с. 3. Бергель Ж.-Л. Общая теория права. – М.: Изд. дом Nota Bene, 2000. – 576 с. 4. Боголюбов С.А. Экологическое право: Учеб. для вузов. – М.: Изд. гр. Норма-Инфра 1999. – 448 с. 5. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды): Учеб. для высш. юрид. завед. – М.: Юристъ, 2002. – 688 с. 6. Верховенство права: проблеми теорії та практики: Монографія / У 2-х кн. / За заг.ред. Ю.С.Шемшученка. – Кн. I: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М.Онщенко. – К.: Юрид. думка, 2008. – 344 с. 7. Гурова Т.В. Источники российского права: Автореф. канд. юрид. наук. – Саратов, 1998. – 27 с. 8. Дубовик О.Л. Экологическое право: Учеб. – М.: ТК Велби; Проспект, 2004. – 584 с. 9. Екологічне право України: Підруч. / За ред. А.П. Гетьмана і М.В. Шульги. – Х.: Право, 2005. – 380 с. 10. Екологічне право України: Акад. курс. – 2-ге вид. / За заг. ред. Ю.С.Шемшученка.

– К.: Юрид. думка, 2008. – 720 с. **11.** *Иеринг Р.* Борьба за право. – СПб.: Б.и., 1908. – 49 с. **12.** *Иоффе О.С., Шаргородский М.Д.* Вопросы теории права. – М., 1961. – 380 с. **13.** *Коркунов Н.М.* Лекции по общей теории права. – СПб.: Изд. юрид. кн. магаз. Н.К.Мартынова, 1898. – 363 с. **14.** *Костицкий В.В.* Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). – К., 2001. – 320 с. **15.** *Лон Л.Фуллер.* Анатомія права / Пер. с англ. – К.: Сфера, 2004. – 144 с. **16.** *Марченко М.Н.* Источники права: Учеб. пособ. – М.: Проспект, 2008. – 759 с. **17.** *Монтескье Ш.-Л.* О духе законов // История политических и правовых учений: Хрестоматия. – Белгород, 1999. – 345 с. **18.** Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975. **19.** *Пархоменко Н.М.* Джерела права: проблеми теорії та методології: Монографія. – К.: Юрид. думка, 2008. – 336 с. **20.** *Пахолок Л.І.* Деякі питання співвідношення функцій законодавчої та судової влади // Парламентаризм в Україні: теорія і практика: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Либідь, 2001. – 620 с. **21.** *Петров В.В.* Экологическое право России: Учеб. для вузов. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – 557 с. **22.** *Погоріло В., Федоренко В.* Джерела права України (загальна теорія джерел конституційного права) // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2002. – №1 (28). – 185 с. **23.** Правовий звичай як джерело українського права (IX – XIX ст.) / За ред. *І.Б. Усенка*. – К.: Наук. думка, 2006. – 279 с. **24.** *Ромашов Р.А., Сальников М.В.* Источники современного российского права: некоторые вопросы систематизации // Актуал. пробл. теории и истории государства и права: Матер. междунар. науч.-теор. конф. – СПб., 24 дек. 2003 г. – Ч.1 / Под общ.ред. *В.П.Сальникова, Р. А. Ромашова*. – СПб: СПб. ун-т МВД России, 2004. – 220 с. **25.** *Скаун О.Ф.* Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підруч. – Харків: Еспада, 2006. – 776 с. **26.** Теорія держави і права: Академічний курс: Підручник / За ред. *О.В.Зайчука, Н.В.Оніщенко*. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 748 с. **27.** Экологическое право Украины: Курс лекций. / Под ред. *Каракаша И.И.* – Одесса: Латстар, 2001. – 478 с. **28.** Юридична енциклопедія. – Т. 4. – К., 2002. – 720 с.

ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ ПОНЯТИЯ "ИСТОЧНИКИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРАВА" Гвоздик П.А.

В статье дана характеристика различных дефиниций источников экологического права, предпринята попытка их классификации по различным основаниям. Представлена развернутая характеристика понятия «экологическое право». На основании исследованного материала предлагается авторское определение источников экологического права как официальных документированных актов общеобязательного характера, исходящих от уполномоченных органов государства, и содержащих нормы регулирующие экологические отношения.

Ключевые слова: экологическое право, источники экологического права

ABOUT THE DEFINITION OF "THE SOURCE OF ECOLOGICAL LAW" CONCEPT Gvozdk P.A.

This article gives the characteristic of different definitions of sources of ecological law and takes an effort its qualification on different bases. The author represents full characteristics of the concept of ecological law. On the basis of the research material the author gives the definition of sources of ecological law, estimates it as an official documenting acts of a compulsory character, which are derived from state jurisdiction or admitted by the state and content norms which regulate ecological relations.

Key words: ecological law, definition sources of ecological law.

Надійшла до редакції 08.09. 2010 р.